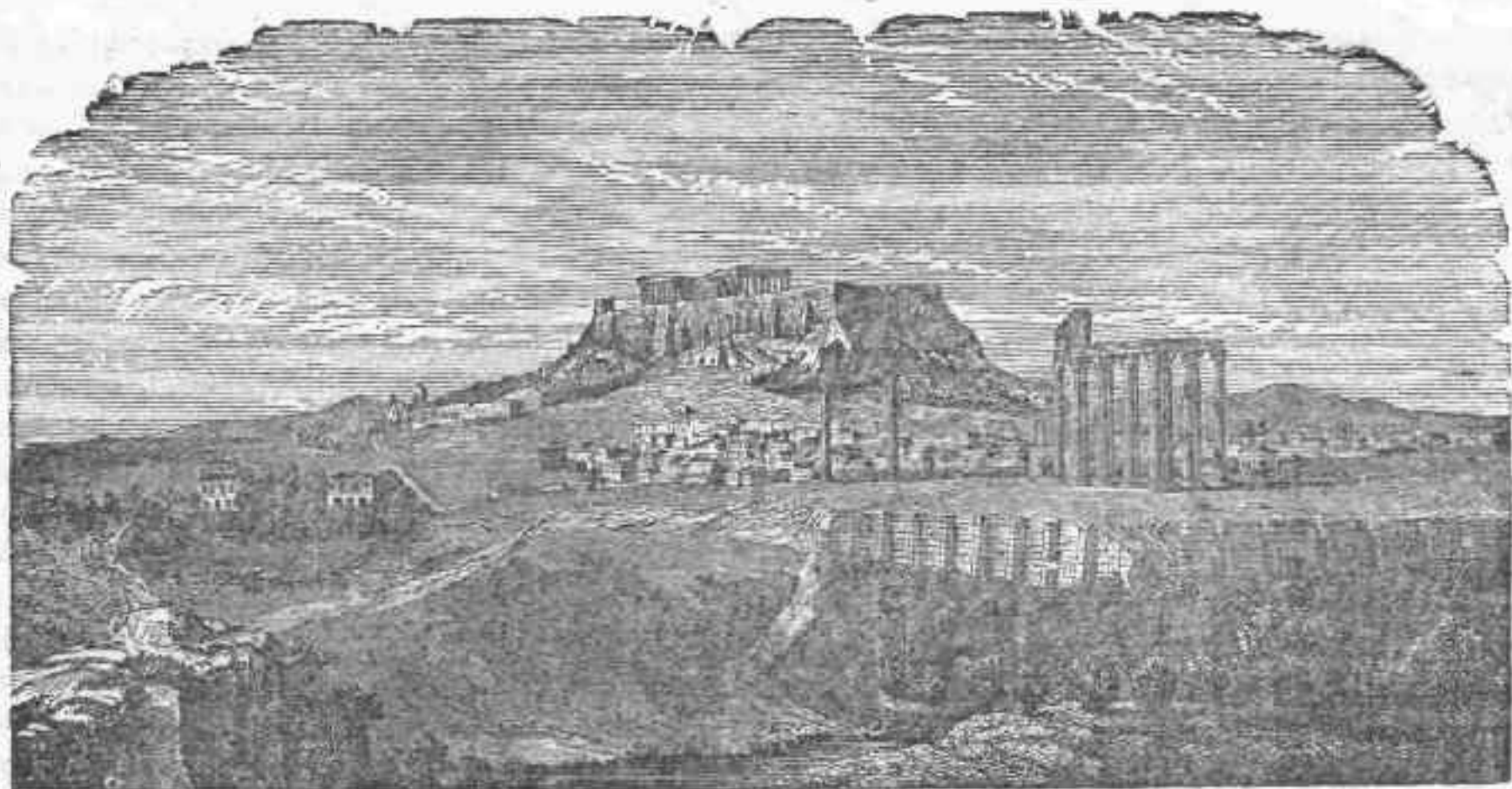

ΠΑΝΔΩΡΑ.

15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, 1858.

ΤΟΜΟΣ Θ'.

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 206.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ

ὑπὸ

Π. ΚΑΛΛΙΓΑ.

—•••—

Α'.

ΕΚ τῶν πολλῶν, ὅσα πρόκεινται ἄξια τῆς ἡμετέρας μελέτης, ἴσως τὸ σπουδαιότερον εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἡμετέρας ἐπαναστάσεως, διότι ἐξ αὐτῆς προβαίνομεν ὁπότερτι, καὶ τοι ἀνεπαίσθητος, ἡ ἐπιλήθμονες τῶν κατ' ἡμᾶς.

Εἶναι φυσικόν ὅτι, στερούμενοι ἰδίας καὶ συγχρόνου φιλολογίας στρέφομεν τὰ βλέμματα ποτὲ μὲν πρὸς τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα, μόλις ὑποφώσκουσιν, ποτὲ δὲ πρὸς τὰς πόρρωθεν ἐκλαμπύσας ἐπὶ τοῦ ἰδίου ὀρίζοντος ἀπαυγᾶς, αἵτινες γίνονται ἀμυδρότεροι πρὸς αὐτὸν προσπελάζουσαι. Διὰ τοῦ πρώτου τρόπου, ὅταν τὰς σκιὰς τοῦ παρελθόντος ὡς πράγματα ἐκλαμβάνωμεν, ἀποκλίνομεν εἰς σχολαστικότητα, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου μεγάλα ἐξεγείρονται προσδοκίαι, πρὸς κενὸν κομπασμὸν ἀποδίδουσαι ἐνὸς δὲν ἐπαληθεύουν, διαχέουσαι φῶς εἰς τὴν περιστοιχίζουσαν ἡμᾶς περιοχὴν, ὥστε νὰ μὴ βαίνωμεν μαντεύοντες, ἀλλὰ νὰ καθορῶμεν ποῦ βαίνομεν. Ἀπεναντίας διὰ τῆς γνώσεως τῆς καταστάσεως, ἐξ ἧς προήλθομεν, εἰσαγόμεθα εἰς τὴν μελέτην πραγμάτων ὑφισταμένων, ἐν οἷς καταφαίνονται οἱ χαρακτῆρες

τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἡμῶν βίου, πρὸ πάντων δὲ αἱ ιδιότητες, τὰς ὁποίας παρ' ἡμῖν κεῖται ν' ἀναπτύξωμεν. Πόθεν ἄλλοθεν μανθάνομεν, τί εἴμεθα καὶ τί δυνάμεθα, πλὴν ἐκ τῶν πρὸ μικροῦ πολυάθλων ἀγώνων, τελεσθέντων διὰ τῆς συνδρομῆς ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους, ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν;

Παραβάλλοντες τὰ ἐνεστῶτα πρὸς τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὰ πρὸ αὐτῆς καὶ μετροῦντες ὅσῃ διηλύσαμεν ὁδόν, ἐν βραχεὶ διαστήματι διὰ πολλῶν διελθόντες, μανθάνομεν νὰ κρίνωμεν περὶ ἡμῶν ἐκ τῶν ἐνόντων, καὶ ῥυθμὸν καὶ σκοπὸν δίδομεν εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς ἡμῶν γνώσεις, ὡς σχετιζομένας πρὸς τὰ ὑφιστάμενα. Ἰσως δυνάμεθα νὰ προειωνίσωμεν καὶ τὸ ἀγνωστον μέλλον, πρὸς ὃ βαδίζομεν θάρραλότεροι καὶ ἀσφαλέστεροι ἐν ἐπιγνώσει.

Ὅσοι μεθ' ἡμῶν φρονοῦν, ὅτι ἰδέαι πολλαὶ καὶ μεγάλου λόγου ἄξια ἐμφωλεύουν ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ ἐν μέρει μὲν ἀνεφάνησαν κατὰ τὸν πολυπαθὴν σάλον τῆς ἐπαναστάσεως, ἐν μέρει δὲ πολλὰ ἐπιπροσθεῖν ἐπιφράττοντα τὴν πρόοδον αὐτῶν, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα, καὶ τοι φαινόμενα ἀνυπέρβλητα, ἐπὶ τέλους τὸ ἔθνος θέλει ὑπερνικήσει, δι' αὐτοὺς οὐδεμίαν ὑπάρχει παθεινότερα ἔρευνα, πάντοτε ἀκμαῖον παρέχουσα θέλγητρον καὶ ἱλαρὸν διαχέουσα φῶς, ὅσον ἡ περὶ τῆς ἱστορίας τῶν μέχρι τοῦδε τετελεσμένων.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον φαινόμενον, ὅτι ἅμα περὶ τοιοῦτου πράγματος ὁ λόγος, δυσπιστοῦμεν, ἂν δύναται νὰ πραγματευθῇ αὐτὸ ἀξιοπρεπῶς ὁ ἐπιχειρῶν, καὶ μετὰ μεγίστης ζήλοτυπίας φερόμεθα πρὸς

αὐτόν, ὅπως προκατειλημμένοι, ὅτι πολὺ ἀνώτερον τῶν δυνάμεων τοῦ τὸ πρόβλημα. Τοιοῦτον αἰσθημα ὁλοῖ, ὅτι μεγάλα φρονούμεν περὶ τῶν πραχθέντων, καὶ ὅτι περὶ πολλοῦ ἔχοντες αὐτά, δὲν ἐπιτρέπομεν εἰς ἕκαστον νὰ ἐπιθέσῃ χεῖρα.

Ἐνόσω ὁμως τὰ τῆς ἐπαναστάσεως διαμένουν κτῆμα μόνων τῶν μεμυημένων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ὁσμέραι ἡ φάλαγξ γίνεται ἀραιότερα, ἀποκρύπτονται ἀπὸ τῆς κοινῆς θέας ὡς ἀπόρρητα, καὶ ἀποστερούμεθα τῆς ἐξ αὐτῶν ὠφελείας.

Ἦδη νομίζομεν, ὅτι καιρὸς εἶναι νὰ πράξωμεν τὸ ἐναντίον, κοινοτέραν ὅσον ἔνεστι καθιστώντες τὴν γνῶσιν, καὶ προσκαλοῦντες παντοῖαν συζήτησιν, διὰ ν' ἀφαιρεθῇ πᾶν κάλυμμα, διότι περὶ κοινοῦ πρόκειται κτήματος, πάντας ἐνδιαφέροντος καὶ πάντας ἔχοντος ἐξίσου φύλακας ἀγρόπνους.

Πρὸς τοιοῦτον τείνοντες γενικώτερον σκοπὸν καὶ πιστεύοντες ὅτι αἱ διασαφῆσεις διαλύουν τὰς ἐριδας, καὶ ὅτι αἱ περὶ ἱστορίας τῆς ἡμετέρας ἐπαναστάσεως ἀξιώσεις ὀριζόμεναι ικανοποιούνται, ἐπεχειρήσαμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς ὁφεις καὶ περὶ ιστοριογραφίας μὴ ἀπέχοντες νὰ προτάξωμεν παρατηρήσεις.

Μικρὸν εἴμεθα τοῦ ν' ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὰς συστηματικὴν ἀξίαν, οὔτε τὰς προβάλλομεν ὡς πόρισμα ἐμπειρίας καὶ κανόνος ἀλανθιάστους. Ἀπορῶντες μάλιστα ζητοῦμεν ἐκ τῶν πραγμάτων λύσιν, καὶ παρακολουθοῦντες τὸν σκοπὸν προσαρμόζομεν τὰ πρὸς αὐτὸν πρόσφορα μέσα. Καὶ πάλιν δυσπιστοῦντες εἰς τὴν ἐφαρμογὴν προσφεύγομεν, ὡς εἰς νέαν βάραν, προκαλοῦντες πάντοτε τὴν κρίσιν τοῦ ἀναγνώστου καὶ οὐδέποτε σκοποῦντες νὰ ἐπιβάλωμεν τὴν ἰδίαν ἡμῶν.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐκπρέψῃ ὡς αἱ ἱστορίαι ὅλων τῶν μεγάλων πράξεων, ὥστε καὶ ὅταν φαίνεται μαραινόμενον τὸ αἰσθημα ἡμῶν καὶ κατώτερον τῆς ὑποθέσεως, ἡ δὲν σώζωμεν τὴν δύνάμιν νὰ μαντεύσωμεν τί ἔχομεν ἰδίον, διὰ τῆς ζωηρᾶς εἰκόνης νὰ ἐξεγείρωμεν τὸ φρόνημα καὶ ν' ἀναζωπυρήσωμεν τὰς ληθαργούσας δυνάμεις.

Β'.

Τίνα σκοπὸν προτίθεται ἡ ἱστορία, τί ἐπαγγέλλεται νὰ παρέξῃ; Ἡ ἀπλουστάτη ἀπάντησις τοῦ ἐρωτήματος εἶναι, ὅτι προτίθεται ἀλήθειαν. Ἀλλ', ὡς ἐδείξεν ὁ Πλάτων, λίαν ἀκανθώδες τὸ ζήτημα, *Τί ἐστὶν ἀλήθεια*; Ποῦ κεῖται, καὶ πῶς εὐρίσκεται, ποῖα ἡ λυδία λίθος, πρὸς ἣν ἐξετάζεται ἡ ἀληθὴς ἱστορία;

Ὡς ὅλαι αἱ ἀπλαῖ καὶ λακωνικαὶ ἀπαντήσεις καὶ αὐτὴ λοιπὸν οὐδὲν ἀπαντᾷ, διότι πολλὰ ζητοῦμεν καὶ ἐν ὀλίγοις δὲν δίδονται.

Δὲν δυνάμεθα τοιοῦτοτρόπως ν' ἀποφύγωμεν ἐκτενεστέραν ἐρευναν, διώκοντες τοσαύτην συντομίαν, ὥστε εἶναι ἀπαραίτητος, ὥστε νὰ κατανοήσωμεν τὸ πρόβλημα.

Διὰ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας ἐννοοῦμεν βεβαίως πᾶς.

τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἐξιστορουμένων, ὅπως συνέβησαν, ἀνευ παραμορφώσεως καὶ ἀναχρονισμῶν, καὶ κατὰ τὰς λεπτομερείας αὐτῶν. Προσέτι ἀπαιτοῦμεν τὸ μέρος ἐκάστου ἐπὶ τῶν πραχθέντων καὶ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῶν πράξεων, διότι ὡς θεαταὶ πρέπει νὰ γνωρίζωμεν, πότε νὰ ἐπικροτήσωμεν καὶ πότε νὰ συρίζωμεν. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν μᾶς φαίνονται πλήρη, διότι ἡ τυχία διαδοχὴ συμβάντων μᾶς γίνεται ἐπὶ τέλους φορτικὴ ἐπισώρευσις, ὥστε ζητοῦμεν καὶ τὰς αἰτίας καὶ τ' ἀποτελέσματα. Τοιαύτη ἀλληλουχία συνάπτει στενότερον τὰ ἐξιστορούμενα, ὥστε γεννᾶται τὸ διάφορον, ἐνῶ ἐξ ὀρισμένων αἰτίων προσδοκῶμεν ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα πάλιν ἄλλα αἰτία μετατρέπουν, ἢ ἐπαυξάνουν, ἢ ματαιώνουν. Συμπράττοντες τότε καὶ ἡμεῖς διὰ τοῦ νοῦ καὶ τῆς προγνώσεως καὶ τῆς κρίσεως εἰς τὸ καθορῶμενον θέαμα, μεθ' ἡδονῆς παρακολουθοῦμεν αὐτό, ἢ μᾶλλον τὸν ἱστορικόν, ὅστις καθ'αυτὸ λέγει ὅτι ἠθέλαμεν εἰπεῖ ἡμεῖς αὐτοί, ἂν ἐκοπιᾶμεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐρευναν, καὶ διὰ τοῦτο ἀσμένως ἀκούομεν τὸν λέγοντα ὅτι ἡμεῖς αὐτοὶ διανοοῦμεθα, ἀλλ' ἀκόπως, οὔτε ἀρχεῖα ἀναδιφῆσαντες, οὔτε μάρτυρας παντοίους ἐξετάσαντες, οὔτε τὸ ἀξιόπιστον αὐτῶν βασανίσαντες, οὔτε χρονολογίας παραβάλλοντες, οὔτε χώρας καὶ τόπους ἐπισκερθέντες, καὶ ὅσα ἄλλα ἐν γένει μεθ' ἰδρωτός καὶ μόχθου ἐργάζονται οἱ ἱστορικοί.

Ἰδοὺ ὅτι πάλιν ἐν ὀλίγοις ἐδείξαμεν τὰ στοιχεῖα, ἐν οἷς ἀναλύεται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ὅσον ἔνεστιν ἀκρίβεια τῶν διηγημάτων, ἐκτίμησις τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν πράξεων, καὶ ἡ διὰ τῆς ἐρεῦνης τῶν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων ἀλληλουχία αὐτῶν.

Ὅταν τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐνυπάρχουν, φαίνεται ὅτι ἔχομεν τελείαν ἱστορίαν οὐδενὸς ἄλλου δεομένου, πλὴν νοήμονος ἀναγνώστου, τὸν ὁποῖον δὲν πιστεύομεν σπανίζοντα.

Καὶ μολαταῦτα πολλὰ δυνάμεθα νὰ δείξωμεν ἱστορικὰ ἔργα, καὶ τὰ τρία περιλαμβάνοντα στοιχεῖα, ὅπως τὰ ἐξεθέσαμεν, ἀλλὰ μὴ εὐχεστοῦντα ἀναγνώστας, εἰς οὓς δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν νοημοσύνην.

Διὰ τοῦτο ἐνομίσκαμεν ἀπαραίτητον νὰ προτάξωμεν ὀλίγα τινα περὶ ιστοριογραφίας, διὰ νὰ ἐξηγηθῶμεν περὶ τῶν περὶ ἱστορίας ἀξιώσεων. Διατί ὁ ιστοριογράφος δὲν ἀρέσκει εἰς τὸν ἀναγνώστην; Τίνος τὸ πταῖσμα, τοῦ ιστοριογράφου, ἢ τοῦ ἀναγνώστου; Ἡμεῖς, καὶ τοὶ μὴ ιστοριογράφοι, ἀλλ' ἀναγνώσται, καὶ κατὰ τοῦτο ἐν γένει μὴ ἀρμόδιοι κριταί, οὐχ ἥττον τολμῶμεν ν' ἀποδώσωμεν τὸ λάθος εἰς τοὺς ἱστορικούς, διότι ἐπὶ τέλους οὗτοι πρὸς εὐνοίαν τῶν ἀναγνωστῶν ἐργάζονται, καὶ ἀπυτυγχάνοντες δὲν εἶναι ἀπταιστοί. Ὅπως δὲ ποτε, ὁ ἀναγνώστης, ἥτοι ὁ πολὺς, εἶναι ἀνεξέλεγκτος καὶ ἀδιόρθωτος, οὔτε παρ' αὐτῷ δύνανται ἐπανελημμέναι νοθεσίαι, ἐνῶ περὶ ιστοριογράφου, τοῦ ἐνός, πολλὰ ἔχομεν νὰ εἰπῶμεν καὶ μέχρις ἀνατομίας αὐτοῦ προχωροῦμεν μετὰ χειρουργικῆς ἀπανθρω-

Ἐνταῦθα ὅμως οὐδένα ἔχομεν σκοπὸν νὰ κακίσωμεν, ἀλλ' ἀνατέμνομεν τὰ τρία ἐκτεθέντα στοιχεῖα, διερχόμενοι αὐτὰ κατὰ σειρὰν καὶ ἐν ἀνέσει, διότι δὲν πρόκειται διὰ τῆς ἀνατομικῆς σμίλης νὰ κρεουργήσωμέν τινα, ἀλλ' ἀφρημένα στοιχεῖα νὰ διαστείλωμεν.

Λέγοντες ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια πρὸ πάντων ἀπαιτεῖ, ἐκθεσιν ἀκριβῆ τῶν γεγονότων, φαίνεται ὅτι τὸ πᾶν εἶπομεν, ἡ τοῦλάχιστον ὁ ζήτων τι ἐπέκεινα τούτου παρὰ τοῦ ἱστοριογράφου εἶναι ἐκ τῶν οὐδέποτε ἀρεσκομένων καὶ Ἀρχαδίων αἰτούντων. Ἀλλ' ἡμεῖς ὑπεσχέθημεν μετὰ παραδειγματικῆς ὑπομονῆς νὰ διαλύσωμεν τὴν ἔριν καὶ οὐδὲν ν' ἀφῆσωμεν ἀνεξέλεγκτον, καὶ τοι φαινόμενον αὐταπόδεικτον.

Ἡ ἀκρίβεια τῶν γεγονότων εἶναι ἀναντιρρήτως πάσης ἱστορίας ἡ πρώτη βᾶσις, διότι ἀλλῶς ἀντὶ ἱστορίας ἔχομεν μυθιστορίαν. Κατὰ τοῦτο διαφέρει ἐκείνη, ὅτι ὅσα διηγῆται συνέβησαν ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ, καὶ πραγματικῶς ὑπῆρξαν, οὐχὶ ὡς ἀδόμητα καὶ θρυλλούμενα, ἀλλ' εἶδον τὸ φῶς τῆς ἡμέρας.

Καὶ τοῦτο δεχόμεθα οὕτως ἔχον, πρὸς διαστολὴν τοῦ μύθου ἀπὸ τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ἄλλως ὁμοῦ συμπορεύονται καὶ ὑπὸ μίαν στέγην διαιτῶνται ἀναμῖξ, ἐτερόφυλα ὄντα.

Ἀλλ' ἡ σύγκρισις ἱστορίας καὶ μύθου δύναται ἐπὶ πολλοῖς νὰ χρησιμεύσῃ καὶ τοι ὑπαρχούσης ἐτερότητας.

Πᾶν ὅ,τι διηγῆται τις μὴ ὑπάρξαν, ἀπλῶς χάριν διηγήσεως, δὲν εἶναι μῦθος, ἀλλὰ λήρημα κενὸν καὶ ἀπροσδιόνυσον. Διὰ ν' ἀποτελέσῃ μῦθον καὶ νὰ προστεθῇ τὸ ἐπαγωγὸν καὶ τερπνόν, καὶ πάντοτε τὸ αὐτό, καὶ τοι παντοίως ἐπαναλαμβάνονον καὶ διαπλαττόμενον, πρέπει νὰ ὑπόκειται ἔννοιά τις διαφαινομένη ὑπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ ἀφηγήματος.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πᾶν γεγονὸς, ὅσον ἀκριβές καὶ πιστὸν καὶ βέβαιον, ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ συμβάν, δὲν ἔπεται ὅτι εἶναι ἄξιον τῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἀπαρτίζει μέρος αὐτῆς. Πλεῖστα γίνονται οὐδεμίαν ἔχοντα ἔννοιαν ἰδιαιτέραν, οὐδὲν λέγοντα, καὶ περὶ οὐδενὸς μαρτυροῦντα. Τοιαῦτα δύναται τις νὰ ἐπισωρεύσῃ ὅσον ἐνεστι πολλά καὶ τὸν ἀριθμὸν ἀπειρᾷ, καὶ ἐν τούτοις ὁμοῦ ὅλα οὐδὲ ἄκρην σελίδος τῆς ἱστορίας ἀποτελοῦντα. Ἡ ἱστορία, εἴτε ἔθνους, εἴτε ἀτόμου, σύγκειται ἐξ ἐκείνων τῶν γεγονότων, ὅσα δεικνύουν τὸ ἔθνος ἢ τὸ ἄτομον ἐνεργοῦν, ἢ πάσχον, ἢ διανοούμενον. Ἀλλὰ συγχρόνως συμβαίνουν πλεῖστα καὶ ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ ἐντὸς τοῦ βίου ἀτόμου, περὶ οὐδενὸς τούτων μαρτυροῦντα.

Ὅλα τὰ καθ' ἡμέραν συμβαίνοντα, ἐλτιθέμενα καθ' ἡν τάξιν συνέβησαν, ἀπὸ ὧρας εἰς ὧραν, καὶ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν, ἀπαρτίζουν τὰ λεγόμενα χρονικά. Ἐν αὐτοῖς ἔχομεν τῶν τὴν ὕλην τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ τὰ χρονικά δὲν ὀνομάζομεν ἱστορίαν. Ὁ ἱστοριογράφος ἐκ τῶν χρονικῶν ἀντλεῖ καὶ

εἶναι εὐτυχής, ὅταν ἔχῃ χρονικά, διὰ νὰ πορισθῇ ἐξ αὐτῶν τὴν ὕλην, ἀλλ' ἀντιγράφων αὐτολεξεῖ καὶ ἄνευ ἰδίας κρίσεως καὶ ἐκλογῆς, οὐδὲν ἔπραξεν.

Ἰδοὺ ὅτι ἐσμικρύναμεν μὲν τὸ ἔργον τοῦ ἱστοριογράφου, ἀλλὰ συγχρόνως ἀνυψώσαμεν αὐτό, ἀναδεικνύοντες τὸν ἱστοριογράφον τοῦ χρονογράφου ὑπέρτερον.

Τὸ δυσχερὲς πρόβλημα εἶναι ὅμως, ποῖα τὰ ἱστορικά γεγονότα, τ' ἀπαρτίζουν τὴν ὕλην τῆς ἱστορίας καὶ ποῖα ἀλλότρια αὐτῆς, ἐν μόνῳ χρόνῳ ἀπομνημονευτέα. Τοῦτο τὸ πρόβλημα γίνεται ἐτι δεινότερον εἰς τὸν συγγραφέα τὴν σύγχρονον ἱστορίαν, διότι ἕκαστος ἀπαιτεῖ πᾶν τὸ κατ' αὐτόν, ὅλα τὰ παθήματα καὶ τοὺς ἀγῶνας καὶ ὅ,τι ἔπραξε καὶ διενεόθη. Τίς δὲν ἤκουσε τοὺς ἀγωνιστὰς μεμψιμοιροῦντας κατὰ τῆς ἐπιλήσμονος σιωπῆς τῆς ἱστορίας, καὶ πολλὰ προσφέροντας ἔγγραφα καὶ πιστοποιητικὰ φέροντα σφραγίδας ἐπισήμου, καὶ τὰ τραύματα αὐτῶν δεικνύοντας, τὰ ὅποια μετὰ τσαούτης ἀνατομικῆς ἐπιστήμης ἐκθέτει ἡ Ἰλιάς; Ἀλλ' ἐν τούτοις ἐπιμένουσι κωφεύοντες οἱ ἱστορικοὶ!

Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μνήμων συντάσσεων ἐκθεσιν περὶ παντὸς γεγονότος, διότι δὲν ζητοῦρεν κατὰ μέρος ἕκαστον συμβάν, ὅπως εἶναι ὁ τελικὸς τῶν χρονικῶν σκοπός, ἀλλὰ τὴν συνάφειαν αὐτῶν καὶ τὴν συνεχῆ πλοκὴν, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ περιπέτεια καὶ τὸ σύνολον. Αὐτὸ τὸ συνεχῶς προχέμενον ῥεῦμα τῶν συμβάντων καὶ ἐκβάλλον πρὸς ὠριτμένην ἐξοδὸν ὀνομάζομεν ἱστορίαν.

Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ κατὰ χρόνον ἐκθεσις τροπῶν καὶ μεταβολῶν, ἃς ὑπέστη ἔθνος ἢ ἄτομον. Ἐκείνων ἐπομένως χρῆζομεν, ἐν οἷς ἐγκυμονεῖται τὸ ἐπερχόμενον, τὸ ὅποιον καὶ τοῦτο ἐγκυμονεῖ ἄλλο κατόπιν αὐτοῦ, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Τὸν χρόνον διαιροῦμεν εἰς παρελθόν, ἐνεστὼς καὶ μέλλον. Ἐνῶ ἡ ἱστορία παρακολουθεῖ τὴν περιτροπὴν τῶν χρόνων, εἰς τοῦτο περιπτρέφεται κυρίως, ν' ἀπεικονίσῃ τὴν ἀλληλουχίαν αὐτῆς τῆς κυκλοφορίας.

Ἀλλ', ὡς εἴρηται, εὐτυχεῖς ἡμεῖς ἂν εἶχομεν συνεχῆ χρονικά καὶ ἀδιάσπαστα, ἄνευ χασμάτων. Δὲν λέγομεν ὅτι τὸ χρονικὸν τῆς Πάρου, πλήρες ὑποτιθέμενον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Τρωϊκῶν μέχρι τῶν Μηδικῶν, ἐνῶ μόλις ἀπὸ τοῦ 264 πρὸ Χριστοῦ ἀρχεται, ἀνταλλάσσεται πρὸς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Θουκυδίδην, ἢ πρὸς τὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ βεβαίως ἀντ' αὐτοῦ δίδομεν ὅ,τι νεώτεροι ἔγραψαν περὶ ἀρχαίας ἱστορίας, ὡς στερημένον τῆς πρώτης βάσεως.

Ἐν γένει ἐξετάζοντες τὸ σχῆμα τῶν χρονικῶν ὁποιωνδήποτε, μανθάνομεν ἀκριδέστερον, τί δηλοῖ ἱστορία.

Τὰ χρονικά κατὰ σειρὰν διαλαμβάνουν καὶ ἀναμῖξ μικρὰ καὶ μεγάλα συμβάντα, καὶ μάλιστα ὡς ἐκ συμπτώσεώς τινος, ἢ ὡς ἐκ τῆς ἀτομικῆς ἐντυπώσεως τοῦ χρονογράφου, ὡς ἐπὶ πολὺ τὰ μικρὰ περιγράφονται ἐν ἐκτάσει καὶ λεπτομερῶς, τὰ δὲ

μεγάλα μὲν σημειοῦνται καὶ ἐπιπολεῖως. Πολύλακις ὑπάρχουν χάσματα, ἀλλὰ πάντοτε ὁ δεσμός τῶν ἀπομνημονευομένων διατηρεῖται χρονολογικῶς, ἐνῷ οὐδαμῶς καταφαίνεται ἐσωτερικὴ συνάρειρα ἢ εἰρήμη.

Ἰδοὺ λοιπὸν ὅτι διὰ τῶν χρονικῶν ὑπάρχει μὲν πιστὴ ἐπανήληψις τῶν γενομένων καὶ τῶν πραγμάτων, δὲν ὑπάρχει ἕμως ἱστορικὴ ἀλήθεια. Αὕτη ἀπαιτεῖ πρὸς ἀπαρτισμὸν εἰκόνας ὁμοιοσχημονας, ἐπὶ ἐκάστου πράγματος τὸ οἰκεῖον μέγεθος, μικρὸν τὸ μικρὸν καὶ τὸ μέγαλον ἀνάλογον. Ὁ χρονογράφος τοιοῦτοτρόπως οὐδεμίαν καταβάλλει τέχνην πιστῶς ἐπαναλαμβάνων ὅσα ἤκουσε καὶ ἔμαθε, ἐνῷ ὁ ἱστορικὸς ἀνευ τέχνης οὐδὲν πράττει, ἢ δὲ τέχνη αὐτοῦ εἶναι, ν' ἀποδώσῃ εἰς τὰ περιγραφόμενα τὸ οἰκεῖον ἀνάστημα, θέτων τούτέσιν ἐν πρώτῃ τάξει καὶ ἔμπροσθεν τῆς σκηνῆς ἐν πλήρει ἐπιφανείᾳ τὰ μεγάλα καὶ κείρια καὶ κρίσιμα, δι' ὧν ἐμφαίνεται γενικώτερον ἢ τύχη τοῦ ὅλου, τὰ δὲ ὑποδεέστερα καὶ εὐτελέα καὶ ἐξ ὧν μικρὸν τι ἐξαρτᾶται τάττων ὀπίσθεν καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς σκηνῆς, ὥστε νὰ μὴ ἐπιπροσθῶν τὰ σπουδαιότερα, καὶ νὰ μὴ ἀποφράττουν τὴν ὄψιν πρὸς σκάνδαλον τοῦ νοήμονος ἀναγνώστου. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι ἐκεῖνα, ἐξ ὧν οὐδὲν ἤρτηται καὶ οὐδὲν μεταβάλλεται, ὅπως παρέλκουν, ὡς ἀνέκδοτα δὲ καὶ ἐν οὐδεμιᾷ διατελοῦντα συναρτεῖα κάλλιον ν' ἀποσιωπῶνται, ὅταν παρέχουν ὄχλον.

Δὲν λέγομεν ὅτι ἀπεδείξαμεν, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπιθολογήσαμεν, ὅτι πολλὰ συμβαίνοντα οὐδεμίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ εὐρίσκουν θέσιν καὶ εἶναι ἀνευ ζήτησε ἀποδλητέα· ἀλλὰ τοῦτο ἔχομεν ἤδη βέβαιον, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἐπίπεδον φέρον ὡς κόκκους ἄμμου ὅλα τὰ γεγόμενα χύδην. Ἀπεναντίας εἶναι λίαν ἀνώμαλος πίναξ, ὅσον ἀνώμαλα τὰ πράγματα, καὶ ἐκ τῆς ἀνωμαλίας λαμβάνει ψυχὴν ἢ εἰκὼν καὶ ὡς διὰ μηχανῆς τινος δυνάμειος ἀνακαλοῦνται εἰς τὴν ζωὴν τὰ παρωχόμενα καὶ εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ παρελθόντος πεπτωκότα. Τὰ χρονικὰ εἶναι νεκρολογίαι καὶ πολυάνδριον, ἐν ᾧ ἀνάκεινται μνημεῖα νεκρῶν, ἢ δὲ ἱστορία, καθ' ὅλην τὴν ἐνέργειαν περιστάνουσα τὰ πράγματα καὶ δίδουσα χρώματα εἰς τὰς σκιάς καὶ ῥῶς εἰς τὰ χρώματα, εἶναι εἰκὼν ζωσα καὶ ἔμψυχος.

Ἡ τέχνη ἢ ἱστοριογραφία δὲν εἶναι τοῦ τυχόντος, οὔτε τοῦ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως γνωρίζοντος τὰ ἱστορούμενα κτῆμα, ἀλλὰ τοῦ ἐπιτηδεύοντος διατάσσοντος τὴν ὅλην καὶ κατὰ τὴν ὀπτικὴν ρυθμίζοντος τὴν σκιαγραφίαν. Καὶ ὡς τέχνη μὲν ἔχει κανόνες, ἀλλὰ πρὸς ἐφαρμογὴν χρῆζει ἐμπειρίας.

Πρόκειται τάχα σήμερον νὰ ἐρεῦρωμεν αὐτοὺς τοὺς κανόνες, διδάσκοντες ἡμεῖς τοὺς διδασκάλους τῆς ἱστορίας, καὶ τὴν γηρυιάν τέχνην αὐθαδῶς καλοῦντες ἐνώπιον τῆς διδασκαλικῆς ἡμῶν ἑδρας; Ἀπαγε! Ἀρότου ὑπάρχει ἱστορία, ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου μέχρι σήμερον, τηροῦνται οἱ κανόνες, τοὺς ὁποῖους ζητοῦμεν· ἀλλ' ἀντὶ νὰ βεβαιώσωμεν περὶ αὐτῶν αὐθεντικῶς, ἡμεῖς οἱ πάσης αὐθεντίας ἐστε-

ρημένοι, προτιμῶμεν νὰ εὕρωμεν αὐτοὺς ὡς ἐν τοῖς πράγμασι κειμένους.

Ὁ φυσικὸς διὰ τῆς παρατηρήσεως ἀναλύων μετ' ἐπιστάσεως τὰ φαινόμενα, ἐξάγει τὸν διέποντα αὐτὰ νόμον, ἐκ τῆς πτώσεως τῶν σωμάτων τὸν ἀμετάτρεπτον νόμον τῆς βαρύτητος, καὶ ἐκ τοῦ νόμου τῆς βαρύτητος παντοίας συνεπειάς.

Ὡσαύτως καὶ ἡμεῖς ἐκ τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας ἐξήγαμεν τὴν μέθοδον αὐτῆς καὶ τοὺς διέποντας τὴν ἱστοριογραφίαν νόμους, ὡς ἀπαραιτήτους καὶ οὐδόλως κατ' ἀρέσκειαν.

Τίνες λοιπὸν οἱ κανόνες, καθ' οὓς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὰ μὲν μεγάλα συμβάντα, τὰ γενικωτέρων ἔχοντα σημασίαν καὶ κυριεύοντα τὰ πλεῖστα τῶν γενομένων, ἐν οἷς ταύτέστι τὰ πλεῖστα κινδυνεύονται, καὶ καθ' ἃ ἐμφαίνεται ἡ ῥοπή τῶν πραγμάτων καὶ τῆς τύχης ἢ περιπέτειας, ὡς ἔξοχα προβάλλονται ἐπισπώμενα ἀμέσως τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, ἐνῷ τὰ δευτερεύοντα καὶ τριτεύοντα παρακολουθοῦν κατὰ σύμμετρον ἀπόστασιν, μὴ φέροντα ὄχλον εἰς τὸν καθαρῶντα τὸ θέαμα, ὁποῖον ὑπάρχει πραγματικῶς καὶ κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἐννοίαν;

Πρῶτος πρὸς τοῦτο κανὼν βεβαίως ἡ εὕρεσις αὐτῶν τῶν γενικωτέρων συμβάντων διὰ προηγουμένης ἐπιθεωρήσεως ὅλης τῆς ὕλης, τὴν ὁποῖαν πανταχούθεν πορίζεται ὁ ἱστορικὸς, ἐπιζητῶν τίνες ὑπῆρχαν αἱ κρίσιμοι ἐποχαὶ καὶ ἱχνηλατῶν τὰς συνεπειάς αὐτῶν.

Πραγματικῶς ἐπιτυχάνων εἰς τὴν θῆραν ταύτην, ἔχει τὰς κλειδας τῶν γενομένων καὶ ἀνεπισημῆτως ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ ἡ ἀληλουχία τῶν πραγμάτων, οὐχὶ ὡς διαδοχὴ κατὰ χρόνον, καὶ μονότονον ἔπειτα καὶ ἔπειτα καὶ ἔπειτα, ἀλλ' ὡς προπαρασκευὴ κρίσιμων συμβάντων, ἐξ ὧν ἡ τῶν ὅλων ῥοπή.

Ὁ δεῦτερος κανὼν ἐπίσης ἔπεται, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ κρύψῃ τὴν ἰδίαν τέχνην, δηλ. πόσους κατέσχευε κόπους, ὡς θέαμα φορτικὸν παρενοχλοῦν τὴν ὄψιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἄμεσον αὐτῆς παράστασιν, ἄμικτον καὶ φυσικὴν, καὶ τότε πιθανὴν, διότι δὲν παρεμβαίνει χεῖρ κρητοῦσα καὶ διευθύνουσα τοὺς μίτους. Τὸ ἔργον εἶναι τέλειον, ὅταν ἀπέλθῃ ὁ ἐργάτης, καὶ αὐτὸς μεταξὺ τῶν θεατῶν καθήμενος καὶ ζητούμενός ποῦ εἶναι, διὰ νὰ λάβῃ τὸν δίκαιον ἔπαινον.

Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἱστορικὸς, οὐδέποτε προτάσσεται ἑαυτὸν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ μένει ἀόρατος ὀπίσθεν αὐτοῦ· πρέπει ἀδιάσπαστος νὰ προκύπτῃ ἡ σχέσις τῶν μικρῶν πρὸς τὰ μεγάλα, καὶ προτιμότερον νὰ μὴ προκύπτῃ ἐκ πρώτης καὶ δευτέρας ὁψεως, ἢ νὰ γίνεσθαι χρῆσις ἐπιτετηδευμένων συνδυασμῶν, ἐν οἷς λείπει τὸ πιθανόν. Διὰ τοιαύτης ἐπιτετηδεύσεως ἀναπορεύκτως γεννᾶται ἡ δυσπιστία κατὰ τοῦ συγγραφέως ὡς παραμορφῶντος καὶ ἀλλοιοῦντος κατ' ἐπίνοιαν, καὶ ἐπιβούλως τὰ πάντα τεχναζομένου πρὸς σαγήνησιν καὶ ἀπόδειξιν τοῦ ἀναποδείκτου.

Ἀλλ' ἤδη ἐφθάσαμεν εἰς τὸ ἄκρον γινώρισμα τοῦ δοκίμου ἱστορικοῦ καὶ τὸ μεθόδεμα αὐτοῦ χρῆζει

πλατυτέρως ἐξηγήσεως, ἢ ὅσον δυνάμεθα νὰ δώσωμεν, ἐμβλεύοντες κατ' ἐμπνευσιν εἰς τὰ ἐγκατα τῆς τέχνης.

Τὰ κρίσιμα συμβάντα ἐν πρώτῃ καθίστανται τάξι, καθόσον διὰ τῶν ὑποδεστέρων προπαρασκευάζονται καὶ ἐνῷ ταῦτα προαναγγέλλουν σπουδαιότερόν τι, ἐξ οὗ ἐπικεῖται λύσις, ἐκ τῆς προσδοκίας αὐτοῦ γεννᾶται τὸ διαφέρειν. Ὁ ἀναγνώστης βλέπει πολλά καὶ ἄλλεπάλληλα παρερχόμενα ἐνώπιόν του, ἐν ἀκαρεῖ προβαίνοντα καὶ αἰφνίδια μᾶλλον, ὥστε ἐὶ ὅλων αὐτῶν προμαντεύει τὸ σπουδαιότερον τοῦ ὁποίου βεβύτερον πάντοτε ἀκούεται ἐπερχομένου τὸ βῆδισμα καὶ ἀνησυχῶν παραφυλάττει αὐτό, ἢ μᾶλλον ὁ νοῦς αὐτοῦ προτρέχει πάντοτε, ὥστε εἶναι ὅλος ἐν τοῖς ἱστορουμένοις, οὔτε ὅσον ν' ἀναπνεύσῃ ἀποσπώμενος. Ὅταν ὁμῶς φοβερόν τι προσδοκᾶται, πᾶν δὲ νέον συμβάν ἐκπυξάνῃ τοὺς κινδύνους καὶ τὴν ἀνησυχίαν τοῦ ἀναγνώστου, ὁ δὲ κύβης περὶ τῶν ὅλων, περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας ἔθνους γενναίου, ἀξίου μεγάλου ὀνόματος, πολλῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν πλεονεκτημάτων κατόχου, καὶ τέλος προσφιλοῦς, ὁ ψυχρότερος ἀναγνώστης κινεῖται μετὰ παλμοῦ στρέφων τὰς σελίδας, συμπάσχων καὶ συναγχαλλόμενος, ἐν μέσῳ τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ ἐν μέσῳ τῆς ὅλης περιπετειᾶς, βαρὺν ἔχον τὸν οὐρηνὸν ἐπὶ κεφαλῇ καὶ τρέμουν τὴν γῆν ὑπὸ τοὺς πόδας.

Ἀλλὰ φαίνεται παρασυρόμεθα καὶ ἡμεῖς φαντασιοκοποῦντες, ἐνῷ πρόκειται ν' ἀναλύσωμεν τὰ τῆς τέχνης.

Ενῷ λέγομεν, ὅτι τὸ σπουδαιότερον προπαρασκευάζεται, οὐδὲν εἶπομεν σχεδόν, μὴ ὀρίσαντες διὰ τίνος τρόπου.

Ἀναποφεύκτως ἐν αἰχμῇ ποτε ἱστορία ὑπάρχουν τοιαῦτα κρίσιμα καὶ γενικώτερα συμβάντα, καὶ αὐτὰ χρησιμεύουν πρὸς ὑποδιαίρεσιν αὐτῆς εἰς περιόδους, διότι μετὰ τὴν ἐκδοσιν αὐτῶν μεταβάλλουν ὅψιν ὅλα τὰ πράγματα. Αὐταὶ αἱ περίοδοι ἀποτελοῦν σταθμούς, ἢ μᾶλλον εἶναι καταιγίδες, μεθ' ἧς ὁπωσοῦν γίνεται πάλιν αἰθρία. Δὲν ὑπομένει ὁ ἀναγνώστης πάντοτε προσηλούμενος τετανικῶς καὶ πληττόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ φλογώδους πάθους, ὅπως ἡ μονότονος ἀπάθεια καὶ ἡ ὁμαλὴ καὶ οὐδέποτε μεταβαλλομένη διήγησις ψυχραίνει αὐτόν. Βαθρηνδὸν παθαινόμενος δέχεται τὸ ἄκρον, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ μέτρον τι, ἀλλὰ κατόπιν εἶναι ἀπραξίτης ἢ κατὰπαυσις πρὸς νέαν δοκιμασίαν. Ἐγκαίρως ἐπερχόμενον τὸ ἄξιον λόγου, ἀνευ ἐξογκώσεως περιττῆς καὶ πυρετώδους ὑπερβολῆς, βεβαῖον ἐγγράττει ἐντύπωσιν, διότι αἱ πομπωδίσταται ἀλλὰ κεναὶ λέξεις λησμονοῦνται, ἐνῷ τὰ καίρια πράγματα διαμένουν ἀνεξάλειπτα.

Διὰ τῆς διαίρεσεως τῶν περιόδων ἐντὸς τῆς ἱστορίας τοῦτο ἐξαισιῶς κατορθοῦται, ἀλλὰ δὲν εἶναι τέχνασμα τοῦ συγγραφέως ἢ ἐκπληροῦσα ὅ,τι τὰ πράγματα αὐτὰ ἀπαιτοῦν τέχνη, ἐν οἷς τῶν τοιαῦται ὑπάρχουν περίοδοι συμμεταβάλλουσαι τῶν ὅλων τὴν ὅψιν.

Ενῷ πρὸς τὸ κρίσιμον τέρμα αὐτῶν τῶν περιόδων ρυθμίζει τὴν διήγησιν ὁ συγγραφεὺς, δὲν παρακολουθεῖ αὐστηρῶς χρονολογικὴν τάξιν, ὡς ἐρημερίς, ἀλλὰ τὰ καθέκαστα ἐκθέτει μέχρι τῆς κρίσιμου ἐκείνης στιγμῆς, καθόσον μάλιστα ἐν αὐτῇ ἐγκεῖται ἡ ῥοπὴ ἐκείνων. Τὸ κύριον συμβάν ὑποφαίνεται πάντοτε μακρόθεν, ὡς ὁ μίτος, δι' οὗ συνδέεται ἡ σειρά τῆς διηγήσεως, τὰ λοιπὰ δὲ παρεμπύπτουν ὡς ἐπεισόδια καὶ, καθόσον ἡρτηται ἐκ τοῦ κυρίου συμβάντος, διακόπτονται, ὥστε συνάμα ἐπέρχεται καὶ ἡ λύσις αὐτῶν. Εἰς τοῦτο ἐνίοτε ἐκείσεως συντελεῖ καὶ ἡ ἀνακεφαλαίωσις.

Τὰ ἐπεισόδια εἶναι ὁ δεινότερος σκόπελος τοῦ ἱστορικοῦ, διότι παρεμβάλλων αὐτὰ ἀπομακρύνει τὸ κύριον γεγονός καὶ διατπᾷ τὴν προσοχὴν. Ἀλλ' ὅταν συμπλέκῃ αὐτὰ ἐπιτηδεύῃ, μὴ δίδων τοιαύτην ἑκτασιν, ὥστε νὰ λησμονηθῇ τὸ κύριον, περὶ οὗ πρόκειται, τὰ ἐπεισόδια ἐκπυξάνουν τὸ διαφέρειν, διότι ἔχουν τὸν νοῦν ἡμῶν μετέωρον καὶ ποθοῦντα τὸ τέλος, πρὸς ὃ καὶ αὐτὰ φέρουν, ἀλλ' εὐχριστούμενον εἰς τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων, ὅσα ὁμοῦ συμπλέκονται ὡς μέρος τῆς αὐτῆς σκηνῆς.

Ἐκ τούτου μανθάνομεν πόσον δεινὸν τὸ ἔργον τοῦ ἱστοριογράφου πρὸς μόνην διάταξιν τῆς ὕλης. Δὲν ἀπαιτοῦμεν ἐν τούτοις νὰ ἐφεύρῃ, ἢ νὰ κατασκευάσῃ τι, ἀλλὰ μάλιστα ζητοῦμεν οὐδὲν νὰ προσθέσῃ καὶ οὐδὲν ν' ἀφαιρέσῃ. Θέλομεν μετὰ μεγίστης ἐπιστάσεως νὰ ἐξεραυνήσῃ τὰ πράγματα καὶ πρὸ πάντων τὰς σχέσεις αὐτῶν, νὰ γνωρίσῃ πῶς συνάπτονται, πῶς συνακολουθοῦν πρὸς τὸ αὐτὸ τέρμα, πῶς συγκρούονται, ἢ ὑποβυθίζονται καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ πῶς προπαρασκευάζεται σπουδαῖόν τι, τὸ ὁποῖον συγκεφαλαιοῖ τὰ πάντα καὶ εἰς ὃ ταῦτα συγκορυφούνται. Πρὸς τοῦτο ὁ ἱστοριογράφος ἀόκνως κατασκοπεύει, πανταχόθεν στρέφων τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ οὐδὲν παραμελῶν πρὸς εὐκρίνειαν, τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνει ἀποδίδων τοσαύτην ἑκτασιν εἰς τὴν διήγησιν ἐκάστου συμβάντος, ὅσον ἀπαιτεῖ ἡ σχέση αὐτοῦ πρὸς τὸ κύριον καὶ σπουδαῖον, τοῦ ὁποίου οὐδέποτε γίνεται ἐπιλήσμων. Ενῷ φαίνεται ὅτι παρεκκλίνει, καὶ ὅτι ἄλλην τρέπεται ὁδὸν διὰ τῶν ἐπεισοδίων, πάλιν ἐπὶ τέλους ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἄγρυσιν πρὸς τὸ τέρμα, πρὸς ὃ ὅλα συμβαδίζουσιν ὑπὸ γενικωτέρας ὠθοῦμενα ἀνάγκης, ἐνώπιον τῆς ὁποίας κλίνομεν τὸν αὐχένα, διότι τὰ πράγματα εἶναι τῆς κρίσεως καὶ ἐπινοίας ἡμῶν ὑπέρτερα, καὶ δάκτυλος ἀόρατος τὰ κινεῖ.

Ἐκ τῆς διατάξεως τῆς ὕλης, ὅπως ἤδη ὑπεδείξαμεν, ἄλλο προσγίνεται μέγιστον πλεονέκτημα εἰς τὸν ἱστορικόν, ὅτι δύναται νὰ ἐξελέγξῃ τὸ ἀξιόπιστον τῶν ἱστορουμένων. Εἶναι ἀδύνατον ἐνῷ συνάπται ὅλα εἰς σύμφωνον εἰρμόν, ὁποῖον τὸ ἀποτέλεσμα ἐπιμαρτυρεῖ, νὰ μὴ λάβῃ ἀφορμὴν καὶ τεκμήριον ἐκ τῶν λοιπῶν, πρὸς ἀνόρθωσιν διηγημάτων ἀπιθάνων καὶ ἀδεσπότων καὶ ἀποκρύφων. Εἶναι ἀδύνατον ἢ πιθανότης τοῦ ὅλου νὰ μὴ φέρῃ αὐτόν εἰς τὴν πιθανότητα ἐκάστου μέρους καὶ νὰ μὴ διαχύσῃ φῶς πρὸς ἀνακάλυψιν ἀγνώστων καὶ ἀνεξερευ-

νήτων πραγμάτων, ὅσας συντελοῦν πρὸς εὐκρί-
νειαν τῶν κατὰ τὸ πλεῖστον γνωστῶν.

Ἄλλ' ἐνῶ διδάσκουμεν τὴν ἱστορικὴν τὴν εἰς πε-
ρίόδους κατατομὴν τῆς ὕλης, διὰ νὰ μὴ φανῶμεν
ἀνακόλουθοι ὀφείλομεν ἀμέσως νὰ κλείσωμεν τὴν
περίοδον ταύτην, διὰ νὰ μεταβῶμεν εἰς ἄλλην,
περὶ ἧς ὑπεσχέθημεν.

Γ'.

Ἴσως συντελεῖ πρὸς ἀναψυχὴν μικρόν τι νὰ ἐν-
διατρίψωμεν, ὅπου ἀφίχθημεν, ἐπισκοποῦντες ὅσων
διηγήσαμεν ὁδόν.

Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια ἦτο τὸ ζητούμενον, καὶ κα-
τόπιν αὐτῆς ἐλαύνοντες εὗρομεν, ὅτι τὰ πράγ-
ματα εἶναι διαφόρου μεγέθους, τὸ ὁποῖον ἔργον ἔχει
ἡ ἀληθὴς ἱστορία νὰ δείξῃ. Τοῦτο πράττει λοιπὸν
ἀνυψοῦσα τὰ ἔξοχα, τὰ δὲ ὑποδεέστερα καταβι-
βάζουσα. Ἄλλ' ἡ ἀνύψωσις δὲν ἐπιτυγχάνει διὰ
λέξεων, ἐνόςφω δὲν προκύπτει ἐκ τῶν πραγμάτων.
Διὰ τοῦτο κατεστήσαμεν ἐπιφανῆ τὰ καίρια ἀπὸ
ἄκρας εἰς ἄκραν παρεμβάλλοντες τὰ λοιπὰ ἢ ἐπι-
τροχάδην ἢ ἐπεισοδιακῶς, ὅταν ᾖναι ἐκτενέστερα
ὅτε μὲν διεξιόντες αὐτά, ὅτε δὲ διακόπτοντες τὸ
νῆμα, διὰ νὰ τὸ ἀναδέσωμεν πάλιν, ὅπου τὸ ἐπει-
σόδιον συμπίπτει. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο ἐκκλέσα-
μεν ἱστορικὴν περίοδον, ἀπαρτίζουσιν εἰκόνα πολὺ
μικτὸν μὲν, ἀλλὰ καθ' ἣν δὲν διασπᾶται ἡ προ-
σοχή, διαδλέπουσα πάντοτε τὰ σπουδαῖα καὶ καί-
ρια, δι' ὧν ἐπέρχεται γενικωτέρα περιτροπή, διὰ
τῆς προπαρασκευῆς καὶ τῆς ἐκδόσεως διὰ τῶν προ-
ανακρουσμάτων καὶ τῶν ἀπληρημάτων συνεχιζομένη.

Τὰ κατὰ τὸν μίτον μονοτόνου διαδοχῆς τοῦ χρό-
νου ἐκτιθέμενα, παρατίθενται μὲν, ἀλλὰ δὲν συνά-
πτονται, καὶ δια τοῦτο μεταθέτομεν αὐτά, μικρόν
τι ἀπειθοῦντες πρὸς τὴν χρονολογικὴν τάξιν, διὰ
νὰ τάξωμεν αὐτά, ὅπου γίνεται καταφανὴς ἐκά-
στου ἡ δύναμις (la portée).

Ἄλλ' ἡ δύναμις αὕτη, κατὰ τὸν ἀποδιδόμενον
τόπον εἰς τὰ ἱστορούμενα, εἶναι ὅλως ὕλη κατὰ
τὴν διάταξιν τῆς ὕλης, τούτεστι μὴ ἐπαρκούσα εἰς
τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, περιλαμβάνουσαν καὶ τὴν
ἠθικὴν αὐτῶν δύναμιν, ἥτοι τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἡ-
θικῆς ἀξίας, καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ πρά-
ξεων τῶν ὁμοίων ἡμῶν, τῶν ὁποίων προβάλλεται
ἐν παραδείγματι ἡ θέα.

Ἴσως ἀστείωθημεν εἰπόντες, ὅτι ὁ ἀναγνώστης
ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίζῃ, πότε νὰ ἐπικροτήσῃ καὶ πότε
νὰ συρίξῃ. Ὁ νοήμων γνωρίζει ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ νοή-
μονα ζητοῦμεν ἀναγνώστην. Ἀλλὰ μεταξὺ ἱστορι-
κοῦ καὶ ἀναγνώστου νοήμονος κινδυνεύει νὰ γεν-
νηθῇ ψυχρότης, ὅταν ἐκεῖνος εἰς μόνον τ' ἀποτελέ-
σματα ἀποβλέπῃ, τὴν ἐπιτυχίαν ἔχων ὁδηγὸν καὶ
αὐτὴν ἐξιστορῶν καὶ ἐκθειάζων.

Ἐνῶ διατάζαμεν τὰ ἱστορούμενα κατὰ τὴν τε-
λευταίαν αὐτῶν ἐκβασιν, αὐτὴν μόνον παρηκολου-
θήσαμεν ὡς λάτραι τοῦ ἀποτελέσματος, ἐπόμενοι
εἰς τὴν ἀμαξάν τοῦ ἐκάστοτε θριαμβεύοντος.

Ἀλλὰ τὰ πραττόμενα πρῶτον ὑπάρχουν ἐν τῇ

διανοίᾳ τοῦ πράττοντος, ὡς βουλευμάτα καὶ δια-
νοήματα κατὰ τὴν προκίρυσιν καὶ τὰς διαθέσεις
καὶ ἐν γένει καθ' ὅσον συντελοῦν πρὸς συγκρότησιν
ἀποφάσεως. Ἐπειτα προβαίνει ἡ ἐκτέλεσις διὰ
παντοίων προσκομμάτων, κατὰ δὲ τὴν ὑπερνίκη-
σιν αὐτῶν ἐμφαίνεται ἡ δύναμις τῆς θελήσεως, ἡ
εὐφυΐα καὶ ἐμπειρία, καὶ τέλος ἐκ τῆς ἐκδόσεως
προκύπτει, ἂν τὸ πράχθῃ καὶ τὸ διανοηθῇ εἶναι
τὰ αὐτά, ἢ ἄλλο ἦτον ἐν τῇ βουλήσει καὶ ἄλλο
ἐπράχθῃ, πολλάκις τὸ ἐναντίον.

Μέχρι τοῦδε περὶ ἐκτελέσεως καὶ ἐκδόσεως ὡμι-
λήσαμεν καὶ κατ' αὐτάς ἐρρρυθμίσαμεν τὴν διήγη-
σιν, οὐδόλως ἐνασχοληθέντες περὶ διανοίας, ἐξ ἧς
ἐν τούτοις ὅλα προβαίνουν. Σχεδὸν παρελείψαμεν
τοιουτοτρόπως τὸ συσινδέστερον, τὸ ἐνδόσιμον τῶν
πράξεων καὶ τὰς ἐνεργοὺς αἰτίας αὐτῶν.

Ἐνόςφω ἡ πρᾶξις εἶναι ἐν τῇ διανοίᾳ, διὰ τῆς
σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰς ἀφορμὰς μανθάνομεν περὶ
τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ πράττοντος, ἂν δυνάμεθα
νὰ τὰς δεχθῶμεν, ἢ ἂν εἶναι ἀπαράδεκτοι.

Τὰ ἐν τῇ διανοίᾳ ἐν τούτοις ὡς ἔγγιστα μαν-
τεύομεν τεκμαιρόμενοι ἐκ παντοίων σημείων καὶ
ἐκ τῶν πραγθέντων καὶ ἐκ τοῦ ὅλου ἥθους καὶ τῆς
ἐν γένει πολιτείας· ἄρα στενῶς συνέχεται ἡ ἐκτέ-
λεσις καὶ ἡ τῶν μέσων χρήσις παρέχει τὸ μέτρον
τῆς κρίσεως ἡμῶν, οὐ μόνον περὶ τῆς εὐφυΐας καὶ
ἐμπειρίας τοῦ πράττοντος, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἡ-
θικῆς ἀξίας τῶν πράξεων, διότι ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν
μέσων βλέπομεν τὸ ἠθικὸν φρόνημα, ὡς καὶ αὐτῶν
ἐξαρτωμένων ἐτι ἐκ τῆς προαιρέσεως. Ἡ ἐκδοσις
μόνη ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς προκίρέσεως ὡς συμ-
πλεκομένη πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς ἀνάγκας.

Ἐκ προαιρέτου δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν εἰς πόσα
ἀμαρτήματα ἐνδέχεται νὰ ἐμπέσῃ ὁ ἱστορικὸς οὐ-
δεμιᾶς τυγχάνων συγγνώμης, εἰς ἃν φιλοτιμεῖται
νὰ προσφέρῃ τελειοτέραν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν
διὰ τῆς προσθήκης τῆς περὶ ἠθικῆς ἀξίας τῶν πρά-
ξεων κρίσεως.

Εἰ μὲν προβαίνει ἐσκεμμένως καὶ μετὰ δισταγ-
μῶν ἀποφαίνεται ὑπεκφεύγων νὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς
σκοποὺς καὶ τὰ πάθη τῶν ἱστορουμένων προσώπων
καὶ νὰ διαρρήξῃ τὸ προσωπεῖον, τὸ ὁποῖον ἐπιτη-
δαίως αὐτὰ ἔφερον, λέγεται ἐπιπόλαιος, ἐστερημέ-
νος διορατικοῦ βλέμματος, ἀδέλτερος καὶ ἀτέλε-
στος εἰς τὰ μυστήρια τῆς ἀνθρωπίνου καρδίας. Ὁ
ἱστορικὸς συνορῶν ἐκ περιωπῆς τὰ τετελεσμένα,
μεχριστοῦ οἱ ὑποκριταὶ ἐξήλθον τῆς σκηνῆς καὶ
ἀπέθεσαν τὴν στολήν, εἶναι ἀνάξιος ἀκροάσεως ὁ-
μιλῶν περὶ πραγμάτων, ἅτινα πρὸ πολλοῦ δὲν
ὑπάρχουν, οὔτε ἐπανέρχονται, ὅταν δὲν φωταγωγῇ
αὐτά, ὅπως ἦτον ἀδύνατον νὰ ἴδωμεν, ἐνῶ ἐγίνον-
το, διότι τώρα κρατεῖ διὰ χειρὸς ὅλους τοὺς μίτους
καὶ εἰσδύει εἰς ὅλα τὰ μυστήρια, ἅτινα ἐπὶ τέ-
λους ὁ χρόνος ἀπεκάλυψε. Τὸ κυριώτερον θέλητρον
τῆς ἱστορίας καὶ καθ' αὐτὸ τὸ διαφέρον αὐτῆς εἶναι,
νὰ λύσωμεν τὰς σφραγίδας τοῦ αἰνίγματος, μὴ
ὑποκείμενοι πλέον εἰς ἀπάτην καὶ βλέποντες τοὺς
ἀγωνισαμένους, οὐχὶ ὅποιοι ἤθελον νὰ φαίνωνται

ἀλλ' ὅποιοι ἦσαν. Τοῦτο συνάμα ἀπαιτεῖ ἡ ιστορικὴ ἀλήθεια. Μέχρι τίνος ἐξακολουθεῖ καὶ εὐδοκιμεῖ ἡ ἀπάτη; Ὅσοι ἐπέτυχον φανακίζοντες τοὺς συγχρόνους, δὲν θέλουν ἀνακαλυφθῆ τὸ τέλος πάντων παρὰ τῶν μεταγενεστέρων, καὶ ἡ ἱστορία οὐδὲν συντελεῖ ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης; Πόσον στενὴ εἶναι ἡ πρὸς ἀλλήλους αὐτῶν σχέσις, βλέπομεν ἐκ τοῦ αἰσθηματος ἡμῶν ἀνακουφισμένων, ὅταν συντρίβεται τὸ προσωπεῖον τοῦ πανούργου καὶ εἰς τὴν δικαίαν ἡμῶν περιφρόνησιν παραδίδεται ὁ ἔνοχος, ὅστις διέφυγε τὴν καταδίκην τῶν συγχρόνων, παρ' ἀξίαν τιμηθεὶς, ἐνῶ πάλιν μετὰ βελτίους συναισθησεως κοσμοῦμεν τὴν μνήμην ἐκείνου, οὗτινος παρεγνωρίσθησαν αἱ ἀρεταὶ καὶ τὸ φρόνημα, καὶ εὐσεβῶς πλεκομέναι εἰς αὐτὸν ἀμάραντον στέφανον εὐπρεπίζοντες τὴν καρδίαν ἡμῶν εἰς ναὸν λατρείας.

Φιλοτιμούμενος ὁ ἱστορικὸς νὰ μὴ φανῇ περὶ τὰ τοιαῦτα ἐλλιπὴς, καὶ ἐπιχειρῶν νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ ἄδυτα καὶ δι' ἐξωτερικοῦ βλέμματος νὰ διασχίσῃ τὴν ἀχλὺν, ἥτις καλύπτει τ' ἀνθρώπινα, διττῶς κινδυνεύει ἐν τούτοις.

Εἰ μὲν φιλαγάθως κρίνει περὶ τῶν ἐν τιμῇ καὶ δόξῃ καὶ, ὅπου ὀφθαλμοφανῶς δὲν ἀποδεικνύεται ἡ κακία, ὑποθέτει ἀγαθὴς διαθέσεις καὶ προαίρεσιν ἀγνήν, λογίζεται εὐπιστος, ἀπειρος τοῦ κόσμου, ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τῶν κινούντων τ' ἀνθρώπινα πάθη ἐλατηρίων, καὶ οὐδέποτε ἐμβλέψας εἰς τὰς ἀδύσους τῆς ἀνθρωπίνου καρδίας. Τίς εἶναι τέλειος, τίς ἀναμάρτητος ἐπὶ τῆς γῆς, τίς εἶναι πάσης ἰδιοτελείας ἀμέτοχος; Ἄν δὲν εἴμεθα φιλοκερδεῖς, εἴμεθα φιλόδοξοι, ἂν δὲν εἴμεθα φίλαρχοι, εἴμεθα φθονεροί. Ἄμα ἀφαιρέσωμεν ἐκ τῆς ἀνθρωπίνου ψυχῆς πᾶν ἐλάττωμα, πᾶσαν ἀτέλειαν, πᾶσαν σκιά, δὲν φαίνεται πλέον ὅτι λαλοῦμεν περὶ ἀνθρώπου. Χρεωστοῦμεν λοιπὸν νὰ θέσωμεν τὸν δάκτυλον ἐπὶ τοῦ ἐμπαθοῦς μέρους, διὰ νὰ μὴ δειχθῶμεν εὐαπάτητοι, νηπιάζοντες καὶ ὀνειροπολοῦντες, ὅτι αὐτόχρημα ἡ ἀρετὴ περιφέρεται ἐπὶ τῆς γῆς, μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οἰκοῦσα καὶ τὰ συνήθη πράττουσα.

Εἰ δὲ πάλιν ὁ ἱστορικὸς, τὴν ἐναντίαν τρεπόμενος, ζητεῖ ν' ἀποτρέψῃ πᾶν τὸ ἐπίπλαστον καὶ ν' ἀφαιρέσῃ τὸ ψιμύθιον καὶ νὰ καταδείξῃ ἀνθρώπους τοὺς ἀνθρώπους, οὐχὶ ἡμιθέους, ἀνατέμνων καὶ διυλίζων τοὺς χαρακτῆρας καὶ εἰς τὰ ἐγκατα εἰσδύων καὶ ἐπὶ τέλους εὐρίσκων τὸ ἀσθενὲς καὶ νοσερὸν καὶ ἰδιοτελές, τὰ πάντα φαίνεται κακίζων καὶ φθονερὸς καὶ μᾶλλον ὥς προκατειλημμένος λαλῶν, ἢ ὥς κρίνων. Ὁ τὰ πάντα σμικρύνων, καὶ οὐδὲν δεχόμενος ὑπερέχον καὶ τιμῆς ἄξιον ἄνευ ψόγου, ἐπὶ τέλους εἶναι καὶ αὐτὸς σμικρὸς, ἐν τῷ ἰδίῳ πήχει μετρῶν, καὶ, μὴ δυνάμενος νὰ ὑψωθῇ πρὸς ὅ, τι ἀπαντᾷ, ρίπτει αὐτὸ χαμαί, ὅπου αὐτὸς ἔρπει. Ὡς ἔλεγεν ὁ Βολταῖρος, ἂν δὲν λανθάνωμαι, παρ' ὑπερέταίς δὲν ὑπάρχουν ἥρωες (Il n'y a pas de héros pour un valet).

Πραγματικῶς εἰς σφηκίαν ἐνεπέσαμεν ἀποριῶν, ἴσως ἄνευ λόγου. Τί εἶναι ὅλα ταῦτα πρὸς τὴν ἀπείριστον ἀπλότητα τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας; Τάχα

μέτρον τι καὶ μεσότης, ἀπέχουσα πάσης ὑπερβολῆς δὲν σώζει ἀπὸ τῶν τοιούτων ἀμαρτημάτων; Ὅταν ἡ ἄκρα δικαιοσύνη ἀπεθινήσῃ σχεδόν, ἢ ὡς ἐπὶ πολὺ, ἀνέφικτος, ἀντ' αὐτῆς δὲν ἐπαρκούμεθα εἰς τὴν ἐπιείκειαν, πάντοτε ἐμπνέουσιν σέβας;

Καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν ὅτι ὁ ἐπιεικὴς ἱστορικὸς εἶναι πολὺτιμος, ἀλλὰ διὰ τοῦτο σπάνιος. Τίς εἶναι ὁ ἐπιεικὴς; Εἶναι τοιοῦτος, ὅστις, ἅμα ὑπάρχουν διστροφία, διὰ νὰ ἐξέλθῃ τῆς περιπλοκῆς ἀποδίδει εἰς ἕκαστον ἐν μέρει δίκαιον καὶ ἐν μέρει ἄδικον, καὶ οὕτω τεμαχίζων νομίζει ὅτι συνδιαλάττει τὰ συγκρουόμενα. Ἀλλ' οὕτω πράττων ἀνεξετάστως δὲν κινδυνεύει νὰ δικαιώσῃ ἕκαστον καθ' ὃ μέρος δὲν δικαιούται, καὶ καθ' ὃ μέρος δικαιούται νὰ μὴ δικαιώσῃ;

Καὶ ἡ ὄντως ἐπιείκεια δὲν ἀσκαίται ἄνευ ἐπιγνώσεως καὶ ἐλέγχου τῶν ἀντιθέτων, καὶ ὅστις ἀποτέμνει ὑπερβολάς, πρὸ πάντων χρεωστῇ νὰ γνωρίσῃ, ποῦ εἶναι τὰ δίκαια ὅρια τῶν πραγμάτων. Διὰ νὰ ἐκπληρώσωμεν λοιπὸν τὸ ἔργον τοιούτης ἐπιεικειᾶς, ἐμπίπτομεν πάλιν εἰς ὅλας τὰς δυσχερεῖς, περὶ ὧν μεχρὶ τοῦδε ἐλαλήσαμεν ὡς ἀναποφεύκτους.

Ὅταν βλέπωμεν διχόνοιαν, καὶ ἀντίκρουσιν παθῶν, ὡς σχεδὸν πάντοτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ ἐνίοτε στάσεις καὶ ἐμφύλιον πόλεμον, εἴμεθα βέβαια ἐπιεικεῖς μὴ τασσόμενοι συστηματικῶς πρὸς τοῦτο ἢ πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος, ἀλλὰ διὰ νὰ διαχωρίσωμεν τί παρ' ἐκάστῳ μετέχει λόγου καὶ δὲν εἶναι ἀποβλητέον καὶ κακόν, πρέπει νὰ προχωρήσωμεν μέχρι τῆς ἐρεῖνης, τὴν ὁποίαν εὕρομεν τοσοῦτον ἀκανθώδη.

Ἐπὶ παραδείγματος, δυνάμεθα νὰ μεμνηθῶμεν τὸν Σωκράτη, διότι ἐφιλοσόφησε, καὶ τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι κατεδίκασαν τὸν Σωκράτη ὡς ἄνδρα ἐνάρτεον; Ἀλλ' οὐτε ὁ Σωκράτης ὡς φιλοσοφῆσας ἀξιοκατάκριτος, οὐτε οἱ Ἀθηναῖοι μισοῦντες τὴν ἀρετὴν ἐπότισαν αὐτὸν τὸ κώνειον. Ποῦ κεῖται λοιπὸν ἐνταῦθα ἡ ἐπιείκεια; Πῶς δυνάμεθα οὐτε τὸν Σωκράτη, τοιούτων ἀρετῶν ἄνδρα, νὰ μὴ ἀδικήσωμεν, οὐτε εἰς τοὺς Ἀθηναίους ν' ἀποδώσωμεν κακίαν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχαν;

Εἰμένοντες εἰς τὴν ἄκραν δυσχέρειαν τοῦ προβλήματος, μυχρὰν εἴμεθα τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ὁ ὄντως ἱστορικὸς ἀμνησθεῖ πρὸς λύσιν αὐτοῦ. Ὁ τοιοῦτος ἔχει ἐν ἐκυτῷ τὰ πρὸς λύσιν μέσα, ὡς ὅλα τὰ περιφανῆ ἔργα μαρτυροῦν. Ἀλλ' ἂν δὲν κατανοήσωμεν τὴν δεινότητα τῶν ἀπορουμένων, δὲν ἐκμανθάνομεν τὴν τέχνην, ἥτις ὑπὸ τὸν ὄνομα τῆς ἐπιεικειᾶς καλύπτεται καὶ δι' ἧς ἐκπληροῦται τὸ σκοπούμενον.

Ἄν δώσωμεν προσοχὴν εἰς τὰ λεχθέντα, παρατηροῦμεν, ὅτι δύο τινα πρόκειται νὰ συναρμόσωμεν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐκείνην μὲν παρέχουσιν τὰ πράγματα, ταύτην δὲ τὴν περὶ αὐτῶν ἐκτίμησιν καὶ κρίσιν. Ἀλλὰ τὰ δύο ταῦτα δὲν συνταυτίζονται, καὶ ἐν τούτοις κύριον ἔργον ἔχομεν τὴν ἱστορίαν.

Ἡ ἠθικὴ ἐκ γενικῶν ὁρμᾶται ἀρχῶν, καθ' ἃς

ρύθμιζομεν καὶ τὰ φρόνημα καὶ τὰς πράξεις, καὶ περὶ ἀφηρημένων ἀρχῶν εἵμεθα ἐξ ἀνάγκης αὐστηροὶ καὶ ἀνένδοτοι, διότι διώκομεν τὸ τέλειον καὶ τοῦτο μόνον προβάλλομεν ὑπογραμμὸν καὶ στάθμην.

Ἡ ἱστορία δὲν ἔχει τὸν αὐτὸν σκοπὸν, νὰ καταστήσῃ ἡμᾶς ἠθικωτέρους, νὰ βελτιώσῃ τὸ φρόνημα καὶ νὰ ἐνστάξῃ εἰς τὰς ψυχὰς τὸ ἱαματικὸν φάρμακον ἀπαρεγκλίτων ἀξιωματίων, διότι, ἅμα δὲν ὑπάρχει ἐν τοῖς ἱστορουμένοις, θέτομεν αὐτὸ ἡμεῖς, οἰκοθεν εἰσάγοντες καὶ μεταχειριζόμενοι ὡς περικάλυμμα τὴν ἱστορίαν, ἥ ὡς δοχεῖον καὶ πανδοχεῖον, παντὸς δοξαζομένου χωρητικόν.

Οἱ λέγοντες τὴν ἱστορίαν διδασκτικὴν κατὰ τὸν σκοπὸν αὐτῆς καὶ νομίζοντες ὅτι ἀναδιερχόμενοι αὐτῆς τὴν ἀξίαν, λανθάνοντες ἴσως ἀπονέμοντες εἰς αὐτὴν ὑπηρετικὰς τάξεις. Ἡ ἠθικὴ δὲν ἀντίκειται βεβαίως εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ δικτυώμεν τὸ νῆμα αὐτῆς μεταχειριζόμενοι τὰ ἱστορικὰ συμβάντα ὡς θέματα ἠθικολογικῶν παρεκβάσεων, ἢ καὶ ἄλλων ὁμοίων. οἷον πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, διοικητικῶν καὶ λοιπῶν. Ἀντὶ ἱστορίας ἔχομεν τότε ἱστορικὰ τεμάχια καὶ μαθήματα παντοῖα, ἡ δὲ ἱστορία γίνεται ἀπλῶς ὑπόστρωμα θεωριῶν.

Ἀλλὰ τάχα εἶναι ἡ ἱστορία κατάλληλον ὑπόστρωμα αὐτῶν; Οὐδαμῶς, ὡς ἐννοοῦμεν οἰκοθεν, διότι πόρρω ἀπέχουν τὰ πράγματα τῆς τελειότητος ἀρχῶν. Δυσὶν θάτερον ἄρα, ἡ ὁ ἠθικολόγος ὑπερνικᾷ τὸν ἱστορικὸν καὶ τότε τὰ πάντα κακίζονται καὶ μετ' ἀγανακτήσεως καταμαστιζονται, ἡ ὁ ἱστορικὸς εἶναι ὑπέρτερος τοῦ ἠθικολόγου, καὶ τότε αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ παρακρούονται ἐπιδειξίως, προσαρμόζονται περικοπτόμεναι εἰς τὴν ἀνθρώπινον ἀτέλειαν καὶ ἐνίοτε κινδυνεύουν αἱ στυγερώτεραι πράξεις νὰ στεφανωθῶν.

Διαχωρίζοντες τὸ ἔργον ἱστορίας καὶ ἠθικῆς ἀμφοτέρως ἱκανοποιούμεν καὶ εὐεργετοῦμεν, τὴν μὲν ἱστορίαν, μὴ ἐπιτρέποντες διακοπτομένην τὴν συνέφειν αὐτῆς, καὶ διασχιζομένην τὴν διήγησιν διὰ παρεκβάσεων ἁλλοτρίων κατὰ τὰς δόξας, τὰ συμπεράσματα καὶ τὰ θεωρήματα ἐκάστου, τὴν δὲ ἠθικὴν, μὴ ἀνεχόμενοι παραχωρήσεις κατ' οἰκονομίαν, σοφίσματα, δικαιολογίας ἀτόπου; καὶ ἀπολογίας ῥητορικὰς τῶν συμβαινόντων.

Ἀλλ' ἐνῷ διαχωρίζομεν τὴν σφαῖραν ἱστορίας καὶ ἠθικῆς, δὲν ἐννοοῦμεν, ὅτι ὁ ἱστορικὸς εἶναι οὕτως εἰπεῖν ἐστερημένος ἠθικῆς, στρέφων εἰς αὐτὴν μεγαλοπρεπῶς τὰ νῦτα.

Τὴν ἱστορίαν λαμβάνομεν ὡς ἔχουσιν ἐν ἑαυτῇ τὸ ἴδιον τέλος, τὸ ἐν τοῖς ἱστορουμένοις κείμενον, τὸ ὁποῖον ὠνομάσαμεν καὶ ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὁ ἱστορικὸς ἔργον ἔχει αὐτὰ νὰ μεταδώσῃ πλήρη εἰς τὸν ἀναγνώστην, οὐχὶ δὲ τὰς περὶ ἠθικῆς δόξας. Βλέπων ὁ ἀναγνώστης τὸν ἱστορικὸν τείνοντα νὰ πείσῃ αὐτὸν περὶ ἠθικῶν δογμάτων, δικαίως δυσπιστεῖ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας διαπλαττομένης πρὸς ἴδιον τέλος.

Ἀλλὰ διὰ νὰ μεταδώσῃ πλήρη τὰ ἱστορούμενα ὁ ἱστορικὸς, χρεωστὲι νὰ προχωρήσῃ πρὸς πᾶσαν

ἀνάλυσιν, καθόσον παρέχουν τὰ πράγματα τὸ ἐνδόσιμον. Μετὰ ψυχολογικῆς δριμύτητος εἰσδύων εἰς τὰ διανοήματα καὶ ἀνιχνεύων ὅλα τὰ κινούμενα ἐλαττήρια, δεικνύει εἰς ἡμᾶς αὐτὸν τὸν μηχανισμόν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γενομένων, καθ' ὅς διέλθον φάσεις καὶ καθ' ὅλους τοὺς συνδυασμούς, ὅποιοι πραγματικῶς ὑπῆρξαν. Πρὸς τοῦτο πρὸ πάντων ἀπεκονίζει ἀκριβῶς τοὺς χαρακτῆρας καὶ τὴν φυσιογνωμίαν τῶν προσώπων, ὥστε κατὰ πλαστικὴν ἐνέργειαν ἀντιλαμβάνομεθα ὅλων τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν ὡς ἀπαρτιζουσῶν πρόσωπα ζῶντα, ἔχοντα πάθη καὶ σκοπούς καὶ κατ' αὐτὰ ἐργαζόμενα.

Ὅταν ἔχωμεν ἐνώπιον ἡμῶν τοιαύτην πλήρη εἰκόνα, καθ' ἣν διαχωρίζονται τὰ πρόσωπα κατὰ τοὺς ἰδιάζοντας αὐτῶν χαρακτῆρας, ὡς φρονούντα καὶ πράττοντα καὶ συντελοῦντα κατὰ τὰς ἰδίαις σκέψεις καὶ ἀφαιρέσεις εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν συμβάντων, ἐξ ὧν σύγκειται τὸ θέημα, αἱ ἠθικολογικαὶ παρατηρήσεις θέλουν διαταράξῃ μᾶλλον αὐτὸ καὶ μεταστρέψῃ τὴν προσοχὴν εἰς ἄλλην ἐρευναν μὴ συνεχομένην μετὰ τῆς ὑποθέσεως.

Ἐκάστη ἐποχὴ ἔχει τὰς ἰδίαις αὐτῆς περιστάσεις τὸ ἴδιον πρόβλημα, κατὰ τὰς ἐπικρατούσας παραδόσεις, κατὰ τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας, κατὰ τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν, καὶ τὰ ἐν γένει κοινωνικὰ στοιχεῖα. Πῶς δυνάμεθα ἄρα κατὰ τὸ αὐτὸ μέτρον νὰ κρίνωμεν περὶ πάσης ἐποχῆς καὶ τὰ πάντα πρὸς τὴν αὐτὴν στάθμην εὐθύνοντες;

Ποῦ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἂν ὁ ἱστορικὸς δὲν καταδείξῃ ὅλα τὰ κατὰ τοὺς καιροὺς ἐξειδιάζοντα, ἂν δὲν δώσῃ εἰς ἐκάστην ἐποχὴν τὸ οἰκτεῖον χρῶμα, δὲν διαγράψῃ τὸν ὀρίζοντα τὸν περιέχοντα τὰ γεγνημένα καὶ δὲν ἀποκαλύψῃ πραγματικῶς τὴν ἀλληλεπίδρασιν ταύτην τῶν ἐπικρατουσῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ὑπηρετούντων αὐτάς ἢ ἀντιμαχόμενων κατ' αὐτῶν προσώπων μέχρι τῆς κρίσεως, δι' ἧς ἐπέρχεται νέα τάξις πραγμάτων καὶ ἄλλη ἐξελίσσεται σκηνή;

Ἀντὶ νὰ λαλήτῃ ὁ ἱστορικὸς περὶ ἠθικῆς κατὰ θεωρίαν, δεικνύει αὐτὴν ἐν τοῖς πράγμασι, δεικνύει τὰ ἦθη καὶ τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ περιγράφει τὸ ὑπάρξαν, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν σοφωτέρων διδασκαλιῶν δὲν μεταβάλλεται, οὔτε ἐπανέρχονται αἱ αὐταὶ περιστάσεις καὶ τὰ αὐτὰ διδόμενα, διὰ νὰ ἐφαρμόσωμεν ἡμεῖς τὰς διδασκαλίας του.

Ἀπεναντίας βλέποντες ἐμπράκτως τὰ ἦθη καὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν, τί παρέχουν καὶ ποίους δίδουν καρπούς καὶ τί ἐξ αὐτῶν ἐπὶ τέλους προβαίνει, ἔχομεν τὸ διδασκικώτερον μάθημα, διότι ἔχομεν ὅλην τὴν ἐννοίαν τῶν πραγμάτων, περὶ ὧν οἰκοθεν προβαίνει ἡ κρίσις, μὴ παρεμβάλλοντος τοῦ ἱστορικοῦ ἁλλοτρίαις σκέψεις, ὅσον διδασκικαὶ καὶ ἂν ἦναι καθ' ἑαυτάς, οὐδὲ περιάγοντος ἡμᾶς εἰς τ' ἄχανῃ τῆς πολυπειρίας αὐτοῦ πελάγη.

Δὲν ἦσαν ἄρα περιττὰ ὅσα μεχριτοῦδε ἐμακρολογήσαμεν, διότι ὠρίσαμεν τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ ἐκτιμώντος τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῶν πράξεων. Περὶ αὐτοῦ ἥδη ζητοῦμεν ἦθος καὶ χαρακτῆρα, τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἠθικῆς καταστάσεως, ὅποια ὑπάρχει

καθ' ἐκάστην ἐποχὴν, καὶ πῶς οἱ ἐκάστοτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναφαινόμενοι μετέρχονται τὴν ἡθικὴν. Καὶ νὰ δικαιώσῃ καὶ νὰ καταδικάσῃ ἔχει ἐξουσίαν, οὐδέποτε ὁμῶς ἐγκαταλιμπάνων τὴν ἰδίαν ὑπόθεσιν, οὔτε παρεκτρέπομενος εἰς γενικὰς καὶ ἀφηρημένας ἀναπτύξεις χάριν αὐτῶν, ἢ διὰ νὰ χρησιμεύσουν πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἀναγνώστου. Μάλιστα ὑπερτάτην μετέρχεται δικαιοσύνην ἐπὶ ἐκάστου συμβάντος διαχωρίζων τὸ μέρος τῆς προαιρέσεως καὶ τῆς μεταποιήσεως τῶν γενομένων διὰ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἀκαταλογίστου περιπλοκῆς.

Τούτου χάριν χρεωστᾷ νὰ καταδείξῃ τὰς πράξεις καθ' ὅλας αὐτῶν τὰς περιστάσεις, κατὰ τὸ φρόνημα τοῦ πράττοντος καὶ κατὰ τὰς κρίσεις τῶν συγχρόνων καὶ κατὰ τὰς συνεπείας αὐτῶν, ὅταν εἶναι τῆς ἱστορίας ἀξίαι, ἀποκαθιστῶν τὴν ὅρῃν τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων.

Πρὸ πάντων πρέπει νὰ ἐνθυμῆται, ὅτι εὐχερὲς εἰς τὸν ἐκτὸς τῶν πραγμάτων ἱστάμενον, καὶ ἂν γνωσῶντα τὸ πιεζόν αὐτὸν βῆρος, καὶ ἀφηρημένως διαλογιζόμενον, νὰ εἴπῃ, τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ πῶς ἄλλως ἔπρεπε νὰ γίνῃ. Δὲν εἶναι ὁμῶς τὰ πράγματα ἐξίσου εὐχερῆ εἰς τὸν ἔχοντα πρὸ ὀφθαλμῶν ὅλας τὰς δυσχερείας καὶ μετ' αὐτῶν παλαιόντα, καὶ οὐδὲ ἀνεῖν εὐρίσκοντα, οὔτε ἐξίσου βλέπει τὸ προτιμότερον ὁ πρὸ τῆς ἐκδόσεως μαντεύων καὶ ὁ μετὰ τὴν ἐκδοσιν ἐπισκοπῶν.

Ὅταν ὁ ἱστορικός καταδείξῃ τὴν περιπλοκὴν καὶ τὰς δυσχερείας ὅλας, καὶ τὴν στενοχωρίαν καὶ τὰ μαντεύματα καὶ ἐπινοήματα πῶς ἀπέβησαν, παρὰ νὰ ἐπιδείξῃ ἐκ τούτων σοφώτερον τῶν πεπραγμένων, ἀκαίρως νοουθετῶν καὶ παιδεύων καὶ ἐπὶ πᾶσι προβάλλων ἑαυτὸν, πολὺ μᾶλλον ἐπιτυγχάνει, αὐτὸς μὲν ἀποσυρόμενος, ἐκ δὲ τῶν πραγμάτων προσκαλῶν τὴν νοουθεσίαν, ὅταν εὐδοκίμῃ νὰ καταστήτῃ ἐπιφανεῖς τοὺς ἡθικοὺς αὐτῶν χαρακτῆρας καὶ δι' αὐτῶν χρωματίζῃ τὴν εἰκόνα, ὥστε ν' ἀπαυγάσῃται ἢ ἐν αὐτῇ ἐγκειμένη διάνοια.

Ὁ τοιοῦτος ἱστορικός, οὔτε ἀβέλτερος καὶ ἄγνωστος τῶν ἀνθρωπίνων ἐλέγχεται, οὔτε θυμωστής τῆς ἐπιτυχίας, οὔτε κακίζων ἐκ προθέσεως. Ἐπεικῆς εἶναι βιβλικῶς, ἀποδίδων εἰς ἕκαστον τὸ ἴδιον καὶ οὐδὲν παραμορφῶν, ὥστε καὶ τὴν ἰδίαν γνώμην ἐκφέρων δὲν παρενοχλεῖ ἀντικαθιστῶν ἑαυτὸν εἰς τὰ πράγματα, διότι παρέσχεν ὅλα τὰ στοιχεῖα ὅσων χρήζει πρὸς ἰδίαν γνώμην ὁ ἀναγνώστης.

Ἀνασκοποῦντες ὅσα ἐκρίναμεν ἀπαρτίζοντα τὴν ἀληθῆ ἱστορίαν προσόντα, εἰς ὅσω τινὰ ἀνάγομεν αὐτὰ, τὴν εὐθετον καὶ ἐπιχαίριον διάταξιν τῆς ὕλης, καὶ τὸν ἡθικὸν χρωματισμὸν τῶν ἐνεργούντων προσώπων κατὰ τὰς ἐπικρατούσας δόξας. Ἐκ τούτων συνθέτομεν σκηναὶς διαδοχικῶς παραλλακτούσας καὶ πλείστην ἐχούσας ἐνέργειαν, ὅσων δυνάμεθα νὰ ἐξεγείρωμεν ἐκ τῆς διηγήσεως πραγμάτων, περρωχθέντων, ἀλλὰ τῶν ὁποίων σώζονται οἱ χαρακτῆρες, ὅσοι ἐμφαίνουσι τὴν ἐνεργὸν δύναμιν καὶ τὴν πρὸς τὰ γινόμενα ὥθειαν ὁρμήν. Ἐν ταῖς σκηναῖς ταύταις οὐδὲν παρέλκει, οὐδὲν ὑπάρχει ἄργον καὶ ἄλ-

λότριον, ἀλλὰ συνεργεῖ εἰς τὴν ὅλην πρόοδον. Ἐνῷ μάλιστα προβάλλομεν καθ' ὃ μέρος ἕκαστον συνεργεῖ συμπλεκόμενον ἐν τῇ διηγήσει, ὑπάρχει ἀνωτέρα σαφήνεια, ἣν δὲν παρέχουν τὰ πράγματα, ἐνῷ γίνονται, διότι κατόπιν ἀνακαλύπτεται ἡ σχέσις αὐτῶν καὶ ἡ εἰς τὰ τελούμενα σύμπραξις.

Ἐν τῇ προόδῳ ταύτῃ κεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἀφοῦ τ' ἀποτελέσματα ἐπιθεδαιοῖν τὰ κατὰ μέρος καὶ ἡ ἀλληλοδιάδοχος πλοκὴ δὲν εἶναι αὐθαίρετος τοῦ συγγραφέως συνδυασμός καὶ ἔντεχνος ἀπάτη, ἀλλ' ἡ διὰ συντόνου μελέτης ἀνακαλυπτομένη σύμπτωσις, ἐν ᾗ καθορῶμεν τὸν διέποντα τ' ἀνθρώπινον νόμον. Ἡ ἀνθρώπινος ἀτέλεια, αἱ παντοῖαι ἀνάγκαι, μεθ' ὧν παλαίωμεν, ἡ κατὰ τὸ μέτρον τῶν κοινῶν γνώσεων καὶ ἐπικρατουσῶν ἰδεῶν ἀνάπτυξις ἐκάστου, τὸ ἐπισφαλὲς τῶν ἐπὶ τῆς γνώμης τῶν ἀνθρώπων στηριζομένων ἐπιχειρημάτων, καὶ τὸ ἀβέβαιον τῶν διὰ τῆς συμπράξεως τῶν πολλῶν διωκομένων, ἡ ἑλλειψίς κρίσεως καὶ διορατικῆς πνεύματος τοῦ πλήθους, συνακολουθοῦντος τὸν προσέχοντα ἄνευ ἐπιγνώσεως ἐκείνου, ὁ αὐτὸς ἐπιγινώσκει, ἀλλὰ καθ' ἀπλὴν ἐμπιστοσύνην, ἐκλείπουσαν ἅμα σφαλῇ εἰς πράγματα ἴσως ἐπουσιώδη, ἐπιδεχόμενα διορθώσιν καὶ μὴ ἐξαλείφοντα πᾶσαν πιθανότητά τοῦ προσδοκώμενου, ἡ ἁμέσως εἰς τὰ ἐναντία μετατρεπομένη ἐμπιστοσύνη, ἡ ματαίωσις σχεδίων μετὰ βεθυτάτης σκέψεως καὶ ὑπερφυστικῆς καταρτισθέντων διὰ λόγους οὐτιδανούς καὶ ἀπροσδοκήτους συμπτώσεις, ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων βεβαιωμένη κατόπιν ἐπιτυχία αὐτῶν καὶ ἄνευ τῆς διευθύνσεως τοῦ ἐπινοήσαντος, συντελουμένων παρ' ἐκείνου, ὅστις οὐδὲν ἐπενόησε καὶ ἐν ταῦτοις ὀρέπει τὸν στέφανον τῆς δόξης, ἡ καρθαίνουσα τὴν ἐμπιστοσύνην ἐπιτηδειότης διὰ μέσων καταλλήλων πρὸς ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἐπιζητεῖται ἡ εὐνοια, οὐδόλως ὁμῶς προπόντων εἰς τὸ σκοπούμενον, οὔτε ὑποδεικνύοντων αὐτό, ἡ ὀργὴ τῶν μὴ διακρινόντων τὸ μέσον τοῦ σκοποῦ καὶ ἡ ἀτελεσφόρητος ἀγανάκτησις κατὰ τῆς ἀπάτης τοῦ πλήθους, ὅλα ταῦτα καὶ ὅσα διὰ βραχέων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταδείξωμεν, ὡς ψυχολογικὰ καὶ τῆς εἰς τὰ βεθυτάτα εἰσδυούσης ἐμπειρίας φαινόμενα, εἶναι πολὺ διδακτικώτερα ὅλων τῶν ἡθικολογικῶν ἀποστροφῶν καὶ τῶν νοουθεσιῶν καὶ σεμνοπρεπῶν παραινέσεων, αἵτινες μᾶς ἀποσύρουν τοῦ θεάματος καθ' ἣν στιγμὴν προβαίνει ἡ ἐννοια αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἀντικαθιστῶντες τὴν ἐμπειρίαν εἰς τὴν ἡθικὴν, δὲν φαίνεται ὅτι πράττομεν ἔργον ἀπαίσιον ἐμπεδοῦντες ἕκαστον εἰς τὰ ἴδια ἐλαττώματα; Ἐξηγοῦντες πῶς τὸ τελεσθὲν ἐτελέσθη, καὶ τὸ ἀμάρτηθὲν ἡμαρτήθη, ἐδώκαμεν παρρησίαν εἰς τὸ ἀμάρτημα καὶ τὴν θέαν αὐτοῦ κατεστήσαμεν θελητικὴν διὰ τῆς ζωηρότητος τῆς εἰκόνης καὶ τῆς περιπαθοῦς περὶ αὐτοῦ φροντίδος, μὴ λανθάνῃ ἡμᾶς οἰαδήποτε λεπτομέρεια;

Εἰς τὴν σπουδαιωτάτην ταύτην ἐρευναν ἤδη μεταβαίνομεν.

(Ἔπεται συνέχεια.)